STRATIFIKÁCIA POUŽÍVATEĽOV JAZYKA¹

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

DOLNÍK, Juraj: Stratification of language users. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2019, Vol. 70, No 3, pp. 515 – 528.

Abstract: This study is about one of the ways in which community of language users appear to be structured: the users of standard language are hierarchically stratified with regard to the degree of rationality that determines the ways in which language is conceived of. The starting-point is that all language users are linguistic experts that are stratified in four groups with these labels: practical, educated, theoretical and metatheoretical linguistic experts. Practical linguistic expert is not a commonly used term but it is useful in answering questions that could be asked about the status of ordinary language users in the linguistic life of society. The author argues for the right of these users to power to influence the linguistic behaviour in the public communication. He is interested in the contrast between practical and rational linguistic order and in the reasons for why preference of practical linguistic order is in accordance with tendency to natural communication activity.

Key words: stratification, language user, power, linguistic behaviour, communication

ÚVOD

Tento príspevok, inšpirovaný aj myšlienkami Jána Bosáka, sa zaoberá stratifikáciou používateľov spisovného jazyka so zreteľom na stupeň racionality, ktorý určuje ich vnímanie jazyka. Stratifikáciu reprezentuje opis hierarchickej štruktúry používateľov jazyka, charakterizovaných ako jazykoví odborníci s odlišnou schopnosťou racionálneho narábania s jazykom, čím deskripčia nadväzuje na výklady diferencovanosti jazykového vedomia. Výraz *jazykový odborník* sa aplikuje aj na opis bežného používateľa jazyka, aby sa vystihol jeho status v súčasnom jazykovom živote a vyzdvihol sa význam jeho jazykovej odbornosti pre prirodzené fungovanie spisovného jazyka. Charakteristika spisovno-jazykovej situácie – priezorom nazerať je súčasná situácia spätá so spisovnou slovenčinou – zahŕňa aj mocenské vzťahy medzi používateľmi tohto jazyka s diferencovanou odbornosťou, ktoré sú rozhodujúce pre vplyv na jazykové správanie. Výklad smeruje k tomu, aby sa vyjavila legitimitnosť „nároku“ používateľa s praktickou jazykovou odbornosťou na mocenskú pozíciu, z ktorej sa môže presadzovať jazykové správanie neprotirečiacie tendencii k ideálnej prirodzenosti komunikačných aktivít.

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu MŠVVaŠ VEGA 1/0553/18 *Pragmatické a gramatické princípy jazyka so zreteľom na kultivovanie jazykovej praxe*.

SPONTÁNNOSŤ A PRIRODZENOSŤ

Jednou z ťažiskových tém jazykovedných prác J. Bosáka je hovorenosť (ústnosť) a hovorovosť v spätosti so súčasnou spisovnou slovenčinou (porov. Bosák, 1984, 1989, 1995). Upriamovaním pozornosti na tento jav reagoval na to, že pri skúmaní spisovnej slovenčiny sa príliš preferovala jej písaná podoba „aj napriek tomu, že hovorené (ústne) komunikáty (hovorený jazyk, hovorená/ústna podoba, realizácia atď.) tvoria podľa odhadov vyše 90 % všetkých komunikátov. Pritom medzi písanou komunikáciou a hovorenou komunikáciou okrem výnimiek (súkromné listy a zápisy a pod.) jestvuje zásadný rozdiel: písaná komunikácia je „dirigovaná“ normou, ktorá vyžaduje používanie spisovného jazyka. Naproti tomu pri hovorenej (ústnej) komunikácii sa spisovnosť vyžaduje iba v oficiálnych situáciách; prevažná časť hovorenej komunikácie je spontánna“ (Bosák, 1995, s. 20). Vyzdvihoval fungovanie bežného hovoreného jazyka, ktorý „sa vymyká aj normovanosti. (...) Napriek tejto zložitosti by sa však analýza súčasného jazyka, ako aj nové uvažovanie o jazyku mali začínať práve s bežným hovoreným jazykom, pretože sféra jeho používania sa ustavične rozširuje“ (ibid.). Videl to tak, že „hovorovosť v širšom zmysle a s ňou spojené javy sú tým činiteľom, ktorý rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje aj vývin súčasnej spisovnej slovenčiny“ (ibid., s. 22). A ešte jeden citát: „Rozhodujúcim činiteľom je to, že väčšia časť komunikácie je bezpochyby spontánna, a tak polooфициálna, resp. neoficiálna komunikácia v bežnej dorozumievacej sfére sa postupne stáva (...) celospoločenskou“ (ibid., s. 29). Tieto myšlienky sú dôsledkom jeho presvedčenia, že systémový prístup k spisovnej slovenčine, ktorý má silné korene v slovenskej lingvistike, dáva obmedzený priestor na poznávanie toho, čo sa v aktuálnom jazykovom živote deje, a preto sa žiada metodologické posilnenie komunikačným prístupom.

J. Bosák citlivo vnímal globálnu vývinovú líniu spisovnej slovenčiny, to, že sa konštituovala „na základe hovorového útvaru (...), potom sa vo svojej písanej podobe vzdialila od svojho prameňa, ale v súčasnej situácii (...) slúži na kvalitatívne novom stupni na formovanie novej – hovorovej podoby“ (ibid., s. 30). Citlivosť jeho vnímania spočíva v tom, že napriek tradičnej výskumnej preferencii písanej podoby spisovného jazyka, a teda koncentrácii pozornosti na tento spôsob jeho existencie, neochabol jeho zmysel pre pôvodnosť jazyka, ku ktorej jeho vývinová línia smeruje, aby sa v nových podmienkach revitalizoval spôsob jeho fungovania, ktorý mu je vlastný, ale v jeho rozvoji narušaný upínaním sa na jeho písanú podobu. Za jeho výrokom o tom, že väčšia časť komunikácie je spontánna a taká komunikácia nadobúda celospoločenskú platnosť, „drieme“ prognóza presvedčenia, že sa nastolili podmienky na optimálne prirodzené fungovanie spisovnej slovenčiny, čiže na jej fungovanie ako prirodzeného (materinského) jazyka, pravda, adaptovaného na aktuálne podmienky. Vyzdvihovanie spontánnosti komunikácie týmto jazykom implikuje, že jeho vývinová línia špirálovite dospela do štádia návratu k spôsobu jeho používania,

ktorý zodpovedá jeho prirodzenému osvojovaniu a ovládaniu. Také osvojovanie a ovládanie sa vyznačuje účelnou (funkčnou) spontánnosťou, spočívajúcou v tom, že jazykový aktér neuvedomované prostriedky svojho jazyka účelne používa na dosahovanie vedomých cieľov.

K objasneniu tohto javu môže prispieť diferenciácia prirodzenosti, vychádzajúca z dvoch základných stavov označovaných ako ideálna (maximálna) a reálna prirodzenosť. **Ideálnej prirodzenosti** zodpovedá stav absolútnej spontánnosti, ktorý by nastal vtedy, keby jazykoví aktéri mohli neuvedomované prostriedky svojho jazyka nerušene, t. j. bez akéhokoľvek zasahovania (vnútorného či vonkajšieho) do neuvedomovanosti, účelne používať na dosahovanie vedomých cieľov. Je to predstava „čistej“ prirodzenosti, pri ktorej komunikačná aktivita nie je zaťažovaná tým, že jej aktéri – v role odosielateľa či príjemcu – nie sú stimulovaní (z vlastného vnútra či z vonkajšieho prostredia) k tomu, aby vnášali uvedomenosť do neuvedomovaných jazykových prostriedkov. Keďže je to ideál, reálne nie je dosiahnuteľný, ale napriek tomu je – ako každý ideál – užitočný, funkčný, lebo slúži ako hodnotiace kritérium a gravitačný bod v naturalizačnom vývinovom procese komunikačnej aktivity pomocou spisovného jazyka. K tomuto ideálu smeruje vývin spôsobu realizácie komunikačných aktivít, spočívajúci v racionálnej súhre behaviorálnej a akčnej zložky jazykovej aktivity, čiže v súhre jazykového správania (navodzovania neuvedomovaných jazykových prostriedkov) a intenčného jazykového konania (účelné používanie prostriedkov na dosahovanie vedomých cieľov). A slúži ako kritérium hodnotenia smerovania tohto vývinu. **Reálnej prirodzenosti** zodpovedá stav relatívnej spontánnosti – komunikačné aktivity sú prirodzené na takom stupni, spontánne v takej miere, ako na ne pôsobia dané podmienky. Reálna prirodzenosť koreluje s mierou vplyvu podmienok na behaviorálnu zložku komunikačnej aktivity, prejavujúceho sa ako racionalizácia tohto komponentu, teda ako intervencia do spontánnosti jazykového správania umovou metajazykovou kontrolou (krajným prípadom takej intervencie je absolútna metajazyková kontrola umom, teda „čistá“ neprirodzenosť, s ktorou sa stretávame, keď sa učíme cudzí jazyk gramatickou metódou).

Vývoj používania spisovnej slovenčiny v globálnom nazeraní – ako ho vnímal aj J. Bosák – smeruje k ideálnej prirodzenosti, čo je spôsobené zmenenými podmienkami, predovšetkým jej výraznou demokratizáciou, zahŕňajúcou zmeny, ktoré svedčia o spomínanom špirálovitom návrate k spôsobu jej používania zodpovedajúcemu používaniu jazyka, z ktorého vzišla. Pôsobia však aj faktory, ktoré toto smerovanie komplikujú, spomaľujú, zdržiavajú alebo aj podporujú opačné smerovanie – posilňovanie racionálnej kontroly behaviorálnej zložky komunikačnej aktivity. Tento výklad nie je zameraný na všetky tieto faktory, sústreďuje sa na jeden z nich, a to na diferencovanosť používateľov jazyka so zreteľom na ich znalosti týkajúce sa jazyka a na ich povahu ako behaviorálno-akčných bytostí. Aj táto diferencovanosť zkladá mocenské pomery, ktorých analýza je súčasťou poznávania aspektu jazykovej situácie spoločnosti, predstavujúceho vzťahy medzi používateľmi jazyka vzhľadom

dom na ich vplyv na jazykový život, teda na to, čo sa akceptuje alebo neakceptuje, čo sa má prijať alebo neprijať z javov týkajúcich sa spoločného jazyka.

SCHOPNOSŤ REFLEXIE AKO KRITÉRIUM

Otázka prirodzenosti v uvedenom zmysle evokuje otázku reflexie o jazyku a jeho používaní, ktorá sa nadhadzuje najmä pri výkladoch problematiky jazykovej kultúry, zahŕňajúcej aj rolu jazykovej kritiky. Aj v domácej lingvistike v tejto súvislosti pritiahol na seba pozornosť koncept *jazykové vedomie*: „V teórii jazykovej kultúry sa ako osobitný činiteľ vyzdvihuje jazykové vedomie používateľov jazyka“ (Král – Rýzková, 1989, s. 31). Prijalo sa chápanie jazykového vedomia ako viac alebo menej vyvinutej schopnosti „uvažovať o jazyku (napr. o skutočnostiach jazykovej komunikácie, o jednotlivých jazykových javoch, o vývine alebo o hodnotení jazyka), vedome používať a hodnotiť jazykové výrazové prostriedky“ (Techtmeier a kol., 1987, s. 9). So zreteľom na vyvinutosť tejto schopnosti jazykové vedomie sa modelovalo ako hierarchicky diferencovaná schopnosť. Na najnižšom stupni je jazykový cit („naivné, insitné alebo spontánne jazykové vedomie“ podľa Horeckého, 1991, s. 86, ktorý tu vnímal rozpor: keď sa hovorí o vedomí, cit sa z toho vylučuje), na najvyššej priečke má miesto vedecké jazykové vedomie a pozícia medzi nimi patrí bežnému jazykovému vedomiu (osobitným prípadom je umelecké jazykové vedomie). Pozoruhodné je, že sa tu hovorí o schopnosti uvažovať o rozličných aspektoch a prejavoch jazyka a jeho používania. V pozadí je zrejme prostá myšlienka, že každý mentálne zdravý jedinec dokáže uvažovať o všeličom vrátane jazyka, napr. autori publikácie o jazykovej kritike túto myšlienku špecifikujú tak, že reflexia o jazyku patrí k základnej výbave jazykovej kompetencie a keďže sa to týka normálnej jazykovej kompetencie, „každý môže v jazyku hovoriť o jazyku a posúdiť prejavy jazyka“ (Heringer – Wimmer, 2015, s. 198). Áno, je to tak, človek je reflexívna bytosť a túto svoju danosť preukazuje aj vo vzťahu k jazyku (bolo by čudné, keby to tak nebolo).

Pri tomto výklade jazykového vedomia je však problematické to, že vyvinutosť reflexívnej schopnosti vo vzťahu k jazyku a jeho používaniu je odstupňovaná podľa kritéria „čím vyššia uvedomenosť, tým vyspelejší používateľ jazyka“, t. j. čím viac je jazykové vedomie impregnované jazykovou odbornosťou, tým kvalifikovanejšie dokáže používateľ jazyka uvažovať o jazyku a jeho používaní, a teda tým viac vyhovuje požiadavkám želaného kultivovaného používateľa a tým aj predpokladu na kultivovanie jazyka: „Jazykovým vzdelávaním sa tvoria predpoklady na aplikovanie teórie v praxi“ (Král – Rýzková, 1989, s. 30). Preto je v hierarchizácii najvyššie teoretické, vedecké jazykové vedomie, ktoré „zahŕňa metodicky a teoreticky vypracovaný reflex dorozumievacej schopnosti“ (Techtmeier a kol., 1987, s. 9). V pozadí tohto prístupu je presvedčenie, podložené sledovaním vzťahu medzi vedou (teóriou) a praxou, že skvalitňovanie praxe je podmienené kvalitou jej po-

znania, ktorú zaručuje veda, takže zdokonaľovanie praxe bez prihliadania na jej vedecké reflektovanie znamená jej zaostávanie vo vývine spoločnosti pod značným vplyvom vedy. Týka sa to aj jazykovej praxe a vedy o jazyku: veda (teória) o jazyku je predurčená na zdokonaľujúce usmerňovanie jazykového života spoločnosti. Vyvodzuje sa, že „...teoretické jazykové vedomie (...) má, resp. by malo mať najväčší vplyv“ (Horecký, 1991, s. 87). To znamená, že odborníci opierajúci sa o vedecké (teoretické) znalosti o jazyku a jeho používaní sú v sociálnej pozícii, ktorá ich oprávňuje aj zaväzuje, aby pôsobili na jazykový život tak, že jazykové vedomie neodborných používateľov sa rozvíjalo v duchu vedeckého (teoretického) jazykového vedomia. Na ilustráciu presvedčenia o potrebe takého pôsobenia na bežných používateľov jazyka si pripomeňme aspoň jeden príklad. Kritika výskytu výrazu *zemiakové hranolky* (namiesto požadovaného výrazu *hranolčeka*) vyústila do tohto záveru: „V tomto zmysle si naša pospolitosť i nepospolitosť privykla aj na zemiakové hranolky, lebo ešte nedospela na úroveň takého používateľa spisovného jazyka, na ktorej by uvažovala dôkladnejšie gramaticky (...) Bežný používateľ spisovného jazyka teda nie vždy dovidí na celú skloňovaciu paradigmu zdobnenín, teda až do tvarov jednotného čísla“ (Kočiš, 1995, s. 213). Keďže ešte tak nevie uvažovať a nedovidí tak ďaleko, treba rozvíjať jeho jazykovú uvedomenosť v duchu vedeckého (teoretického) jazykového vedomia.

Spomínaná problematickosť tohto prístupu sa prejavuje v tom, že upriamením pozornosti na jazykovú uvedomenosť vytráca sa z pohľadu praktický spôsob existencie jazyka, teda to, že existencia jazyka splýva s jazykovou praxou ako konštituentom sociálneho života. Jazykovú prax tvoria jazykové praktiky, čiže jazykové úkony v kontexte konkrétneho sociálneho života, ktorými aktéri do tohto života zasahujú, a to tým, že týmito úkonmi niečo robia, navodzujú, vytvárajú (oznamujú, prosia, vykladajú, argumentujú, klamú, navodzujú strach, priateľský vzťah, vytvárajú poriadok aj chaos atď.). Aktéri si osvojili jazyk realizáciou jazykových úkonov v tomto kontexte, neupriamovali sa na osvojenie jazyka, ale na nadobudnutie a rozvíjanie jazykových praktických schopností, takže jazykové prostriedky si osvojovali prostredníctvom jazykových praktík. Napriek tomu, že si jazykové prostriedky osvojili týmto spôsobom – nepriamo –, ovládajú ich tak dobre, ako to vyžadujú sociálno-interakčné potreby a záujmy. Vyznačujú sa praktickou jazykovou odbornosťou. Z tohto pohľadu niet protikladu jazykový odborník : jazykový neodborník, jestvujú len jazykoví odborníci s diferenčnými prívlastkami. Venujme im pozornosť (využívajúc časť výkladu v práci Dolník, 2019).

HIERARCHIA ODBORNÍKOV PODĽA STUPŇA RACIONALITY

Ľudské aktivity sa vykonávajú na rozličnom stupni racionality. Podľa toho aj odlišujeme typy aktérov označovaných ako odborníci. Pomocou prívlastkov ich môžeme schematicky hierarchizovať takto: praktický odborník – školený odborník – te-

oretický odborník – metaodborník. Praktický odborník príslušný druh aktivity ovláda na základe vlastných aj prevzatých skúseností a praktického usudzovania na úrovni receptúrnych pravidiel, čiže jednoduchých schém „praktickej činnosti, ktoré určujú, ako máme postupovať, aby sme dosiahli potrebný cieľ (ako máme rozložiť oheň, upiecť chlieb, taviť kov, dvíhať bremeno, riadiť štát a pod.)“ a ktoré „sa ukladajú v individuálnej a kolektívnej pamäti a odovzdávajú v rámci tradícií z pokolenia na pokolenie ako spôsob optimálneho riešenia úloh určitého druhu“ (Černík – Farkašová – Viceník, 1986, s. 271). Kým neodborník koná metódou pokusov a omylov, praktický odborník praktickou činnosťou nadobudol to, čo potrebuje na dosiahnutie cieľa. Koná na úrovni prostej empirickej racionality, ktorá zahŕňa aj skúsenosť, že isté ciele pripúšťajú aj variantné spôsoby konania. Školený odborník disponuje znalosťami získanými učením sa verbalizovaných pravidiel, ktoré sú aplikačnými reprezentáciami vedeckých výrokov o vzťahoch a súvislostiach v príslušnom výseku sveta. Keďže má prístup k formulovaným pravidlám, môže sa pri riešení úloh opierať o ne, a tak jeho konanie prebieha na vyššom stupni racionality. Tieto pravidlá sa môže naučiť bez toho, aby vníkol do vedeckého poznania, z ktorého sú vyvedené. Toto poznanie je doménou teoretického odborníka. Jeho racionalitu zvyšuje to, že disponuje znalosťou vedeckých teórií, na základe ktorej sa dokáže orientovať v danom výseku sveta, vysvetliť ho (ponúknuť vedeckú explanáciu) alebo aj prognózovať zmeny v ňom. Najvyšším stupňom racionality sa vyznačuje metaodborník, ktorý je schopný reflektovať, čo sa deje v danom odbore, kriticky analyzovať teórie a metodológie v ňom, a teda ich posúdiť z hľadiska opisnej (deskriptívnej) aj vysvetľovacej (explanačnej) adekvátnosti. Abstraktnologická myšlienková línia vedie k „meta-metaodborníkovi“ atď., ale tu ide o dôležitosť sebareflexívnej schopnosti teoretického odborníka ako predpokladu otvorenosti voči alternatívam.

Táto schéma vertikalizácie odborníkov so zreteľom na stupňovateľnosť racionality sa dá uplatniť aj na hierarchizáciu jazykových odborníkov, takže môžeme hovoriť o praktickom, školenom, teoretickom jazykovom odborníkovi, ako aj o meta-teoretickom jazykovom odborníkovi. Ide o vertikalizáciu vzhľadom na kompetenciu späť s prirodzeným jazykom, o postupnosť od praktickej jazykovej kompetencie cez školenú a teoretickú jazykovú kompetenciu k metateoretickej jazykovej kompetencii. Sociálny život jazykového spoločenstva prebieha ako interakcia jeho členov diferencovaných ich vybavenosťou týmito kompetenciami. Naplňa ho interakcia jazykových odborníkov na rozličnom stupni racionality, v okruhu ktorých, samozrejme, kvantitatívne prevládajú praktickí jazykoví odborníci s odlišnou školenou jazykovou kompetenciou. Jednou z možností, ako sa dá pristúpiť k náčrtu spisovnojjazykového života v súčasnosti, je ich opísanie ako jazykových odborníkov, ktorí koexistujú koordinatívne – ich jazykové správania sú zosúladené –, subordinatívne a submisívne – „elitní“ jazykoví odborníci si podriaďujú ostatných a „neelitní“ sa podrobujú „elitným“ –, disonančne – v ich jazykových správaniach sa prejavuje nesúzvuk – aj konfliktne, čo sa prejavuje v sporoch o jazykovú správnosť.

JAZYKOVÍ ODBORNÍCI

Praktický jazykový odborník

Každý jednotlivec v procese primárnej socializácie, a teda enkulturácie, nadobúda status praktického jazykového odborníka na základe toho, že v ňom zreje praktická jazyková kompetencia ako schopnosť navodzovať jazykové štruktúry, ktoré môže použiť na vyjadrenie svojho vnútorného stavu aj intencie v sociálnej interakcii, ako aj schopnosť vnímať navodené štruktúry s porozumením. Prívlastok praktický dáva najavo, že túto kompetenciu nadobúda v jazykovej praxi získavaním skúseností s používaním jazykových znakov, ktoré sa mu v komunikácii ukladajú do pamäti bez toho, aby venoval pozornosť ich osvojovaniu. Dôležitý je výraz navodzovať. Vyjadruje sa ním, že aktivita hovoriaceho zameraná na vyjadrenie istého obsahu a na realizáciu istej intencie vyvoláva z pamäti zodpovedajúce jazykové štruktúry, ktoré má osvojené, resp. si osvojuje, pričom ich vyvolávanie prebieha tak ako ich osvojovanie – neuvedomene s oporou o dispozíciu na analogické správanie, chápané ako správanie „v tom zmysle, duchu“ ako už vnímané správanie. Ide o analógiu so správaním iných aj s už realizovaným vlastným správaním, pričom závažné je, že ide o analógiu v rámci komunikačného diania. Dispozícia na neuvedomovanú, praktickú analógiu, teda analógiu vykazovanú v jazykovej praxi, v komunikačnom kontexte, je v základe toho, čo bežne nazývame jazykový cit. Praktická jazyková odbornosť je založená na jazykovom cite ako dispozícii nositeľa jazyka, ktorá vzišla z jazykovej praxe a formuje výrazové štruktúry jazyka.

Jazykový cit je vlastný nositeľom materinského jazyka. Z toho vyplýva, že jazykový cit a spisovný jazyk sú zlučiteľné vtedy, ak tento jazykový útvar má status materčiny. Ešte nemáme empirické údaje o tom, či Slováci považujú spisovnú slovenčinu za svoj materinský jazyk (konkurenciou sú nárečia, a to, prirodzene, tam, kde sú ľudia silne „impregnovaní“ dialektom, ale významné je aj to, ako chápu spisovný jazyk). Podmienky na kladnú odpoveď sú však už vytvorené: spisovnú slovenčinu v podstate používa celé slovenské jazykové spoločenstvo, prenikla aj do neverejných komunikačných sfér a situácií, odovzdáva sa z generácie na generáciu prirodzeným spôsobom, a teda jednotlivci si ju osvojujú ako prirodzený jazyk v prirodzenom prostredí v rámci primárnej socializácie. Tieto podmienky sú živnou pôdou pre to, aby sa používatelia spisovného jazyka riadili jazykovým citom a opierali sa o prirodzenú koordináciu jazykových správaní členov jazykového spoločenstva, navodzujúcu endogénne jazykové normy. Na tieto podmienky však vplývajú rozličné faktory, čím sa komplikuje presadzovanie jazykového citu v spisovnojazykovom živote.

Praktická odbornosť nositeľa materinského jazyka zodpovedá tomu, že jazyk je praktický jav, jav, ktorý vznikol, rozvíjal sa a stále existuje v jazykovej praxi. Odbornosť nositeľa jazyka plynie z toho, že tento jav je mu dôverne známy, pretože si ho zvnútorňoval od začiatku svojej primárnej socializácie, pričom táto internalizácia

prebieha tak, že sa ňou reprodukuje vznik a rozvíjanie tohto praktického javu: reprodukuje sa jeho založenosť na praktickej (nie abstraktnej) analógii. Dieťa si osvojuje jazyk tak, že reaguje na počuté jazykové výrazy ich vyslovovaním a používaním „v tom duchu, zmysle“, ako ich vyslovujú a používajú iní, čiže na základe analógie v komunikačnom kontexte. Do povahy praktického osvojovania jazyka sa premieta praktická povaha jazyka, takže kto si takto osvojuje jazyk, je jeho praktickým znalcom – nadobudol status praktického jazykového odborníka. Je to odborník, ktorý prakticky ovláda jazyk tým, že dospel do stavu, keď jeho dispozícia na praktickú analógiu je adaptovaná na jazyk ako praktický jav. Povaha tohto javu a tým aj praktického jazykového odborníka sa zreteľne prejavuje v spontánných jazykových zmenách, ktoré lingvisti registrujú ako prirodzenú dynamiku jazyka, pokiaľ to neprotirečí ich odbornému vnímaniu toho, čo sa deje v jazyku.

Školený jazykový odborník

Nositeľ spisovnej slovenčiny sa má stať školeným jazykovým odborníkom absolvovaním vzdelávacieho cyklu v predmete slovenský jazyk a literatúra na základnej a strednej škole. Podporným faktorom je verejná jazyková kritika a výchova aj jazykové poradenstvo. Nadobúdaním znalostí o spisovnej slovenčine má byť nositeľ spôsobilý racionálne posúdiť, čo je správne (vzdelávanie sa, samozrejme, neredukuje na túto otázku, ale v sledovanej súvislosti je relevantná táto jeho stránka). Učí sa gramatické pravidlá, vzory, modely, typy, čo mu má umožniť racionálnu orientáciu v gramatike, pochopenie toho, čo patrí do spisovnej normy a čo nie, ako aj racionálne rozhodnutia pri výskyte problémových javov. Vzdelávací proces smeruje tak k tomu, aby nositeľ spisovnej slovenčiny reflexívne ovládal svoj jazyk, aby na základe získaných znalostí dokázal uvažovať o jeho prostriedkoch z hľadiska ich správnosti (aj primeranosti v danom kontexte), a teda pripravené vstúpiť aj do diskurzu o jazykovej správnosti. Ideálny školený jazykový odborník teda dokonale ovláda jazykové pravidlá na základe toho, že sa ich systematicky učil, naučené pravidlá vie aplikovať a vie nimi argumentovať vo veci správnosti jazykových štruktúr. Inak povedané, vyznačuje sa rozvinutým jazykovým umom, ktorý ho uspôsobuje na racionálne metajazykové reakcie pri normatívnom diskurze o spisovnom jazyku.

Žiak vstupuje do spisovno-jazykového vzdelávacieho procesu ako zrejúci praktický jazykový odborník, a tak sa vynára otázka, ako podporuje jeho jazykové zrenie to, že sa učí jazykové pravidlá, vzory, podľa ktorých sa ohýbajú slová, alebo vetné typy, ktorým zodpovedajú triedy viet. Rozvíjanie jazykového umu by malo byť v službe zrenia jazykového citu. V komplexnom procese zrenia jazykového citu a cieľavedomého rozvíjania jazykového umu sa stretáva praktická analógia s umovou analógiou, čo niekedy navodzuje konflikt. Bežným úkazom je, že používateľ sa náhodne pristaví pri istom výraze, ktorý používa so samozrejmosťou a ktorý dobre funguje, a spochybní ho umom, napríklad vysokú textovú frekvenciu má výraz častokrát, v pozadí čoho je praktická analógia, ale pri jeho náhodnom vnímaní jazy-

kovým umom používateľ usúdi, že segment *-krát* je tu zbytočný – potom ho však používa ďalej, lebo jeho jazykový cit ho orientuje na to, čo je vlastné jazyku: *niekoľkokrát, veľakrát – často*.

To, čo sa žiaci v materinskojazykovom vzdelávacom procese učia a o čo sa opiera verejná jazyková kritika a výchova, pochádza z jazykovej teórie. Využívajú sa práce teoretických jazykových odborníkov, ktorí vytvárajú kultúru jazykovedného myslenia, a teda mentálne prostredie, určujúce akceptovanú znalostnú bázu materinskojazykového vzdelávania. Na základe čoho sa formujú praktickí jazykoví odborníci, závisí od ponuky teoretických jazykových odborníkov (dôležití sú, pravdaže, didaktici a metodici, aplikujúci ponukový fond na výučbu slovenčiny ako materinského jazyka).

Teoretický jazykový odborník

Teoretický jazykový odborník reprezentuje vyšší stupeň racionality v poznávaní jazyka, čo sa prejavuje v tom, že podáva systematický opis jazyka v jeho komplexnosti a vysvetľuje ho na teoreticky zdôvodnenom základe. Opis jazyka v jeho komplexnosti je deskriptívny ideál, zahŕňajúci sieť pojmov, ktoré myšlienkovozobrazujú všetky stránky jazyka, všetky vzťahy a súvislosti relevantné pre stavbu, fungovanie a vývin jazyka, ako aj okolnosti, podmienky jeho používania. Opis je predpokladom vedeckého vysvetlenia jazyka, odpovedí na otázky, prečo je jazyk taký, aký je, prečo tak funguje, prečo sa mení. Prestíž teoretického jazykového odborníka spočíva v tom, že sa mu prisudzuje status znalca, ktorý sa vie suverénne orientovať v jazyku („vie o jazyku všetko“) a dokáže vysvetliť jeho prejavy aj podstatu. Čo je však mimo zorného poľa bežných používateľov jazyka, je diferencovanosť teoretických jazykových odborníkov z hľadiska pozadia, z ktorého pristupujú k opisu a vysvetľovaniu jazyka.

Teoretickí jazykoví odborníci – ako aj iní teoretickí odborníci – sa myšlienkovopohybujú v istej vedeckej paradigme a jazyk skúmajú metódami, plynúcimi zo zvolenej metodológie. Spisovná slovenčina sa skúma v rámci systémovej, komunikačno-pragmatickej aj kognitivistickej paradigmy. K dispozícii sú teda poznatky o jej stavbe, fungovaní jej prostriedkov aj jej vývine, získané metódami systémovej lingvistiky, poznatky o jej používaní, nazhromaždené jej skúmaním v komunikácii na základe prístupov a metód lingvistickej pragmatiky, ako aj poznatky o jej kognitívnom spôsobe existencie. Z hľadiska zameranosti tohto výkladu je dôležitá orientácia v týchto poznatkoch so zreteľom na ich užitočnosť a adekvátnosť vo vzťahu k zaobchádzaniu so spisovným jazykom. Potrebná je metateoretická jazyková odbornosť.

Metateoretický jazykový odborník

Metateoretický jazykový odborník reprezentuje najvyšší stupeň racionality vnímania jazyka, lebo dokáže posúdiť prínos teórií k poznaniu jazyka a zdôvodniť preferovanosť tej-ktorej teórie vzhľadom na to, aký zmysel hľadáme v poznávaní jazy-

ka. Pri posudzovaní teórií je zvlášť významná otázka, z akého presvedčenia, týkajúceho sa povahy jazyka, vychádza daná teória. Ide o nomologickú, alebo autopojetickú realitu, čiže realitu, ktorá je ovládaná objektívnymi zákonitosťami, alebo o realitu, ktorá je autonómna v tom zmysle, že si sama vytvorila pravidlá, podľa ktorých sa riadi a ktoré môže aj sama meniť? Ak východiskom je prvé presvedčenie, buduje sa naturalistická (nazýva sa aj denotatívna) teória jazyka. Takou je teória jazyka založená na ideách klasickej systémovej lingvistiky, v rámci ktorej sa opisala aj stavba, fungovanie a vývin spisovnej slovenčiny, ktorý sa aj v jej duchu vysvetľoval. Systémovolingvistická teória sa stala aj hlavnou oporou kodifikácie spisovnej normy. Fundamentálnou tézou tejto teórie je, že spisovná slovenčina je ovládaná zákonitosťami, ktoré sú objektívne, a teória ich má zobrazit', aby mohla byť vedecky zdôvodneným zdrojom znalostí pre jej kultivovanie na báze vedeckej kvalifikovanosti. Tejto teórii sa prisúdila taká sila, že sa premietla do zákona o štátnom jazyku v podobe normatívneho výroku, podľa ktorého akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný. Presvedčenie o nomologickej povahe spisovnej slovenčiny a zodpovedajúca naturalistická teória sa povýšili na vedecky zdôvodnený ideový fundament regulácie spisovného jazyka.

Na druhom presvedčení je založená antinaturalistická (nazýva sa aj konotatívna alebo ideografická) teória, podľa ktorej spisovný jazyk sa riadi sociálnymi pravidlami (nie zákonitosťami). Tým sa dáva najavo, že spisovná slovenčina nemá povahu „takmer prírodnej“ (kváziprírodnej) reality, ale povahu kultúrnej reality, v ktorej dominujú štandardizácie (konvencionalizácie), ktoré síce jednotlivec nemôže ľubovoľne meniť, ale môže „iniciovať“ zmeny, ktoré môžu, ale nemusia nastať. Kulturologicky motivovaná teória spisovného jazyka vedie k predstave takého riadenia jeho kultivovania, ktoré sa približuje k stavu prirodzenej koordinácie jazykového správania členov jazykového spoločenstva, vytvárajúcej endogénne jazykové normy, t. j. normy založené na „regulačnej samospráve“ nositeľov jazyka. Kým prívržencom naturalistickej teórie ide o to, aby dospeli k chápaniu „skrytého“ v jazykových javoch, ich podstaty, zástancovia antinaturalistickej teórie chcú rozumieť jazyku, teda rozumieť jeho nositeľom, ktorí nie sú vydaní napospas objektívnym zákonitostiam jazyka, ale oni sami sú jeho riadiacou silou.

Významným počínom metateoretického jazykového odborníka je jeho reflexia teórií jazyka z perspektívy otázky, ako sa vyrovnávajú s tým, že používatelia spisovného jazyka v dejinnej etape jeho existencie ako materinského jazyka fungujú ako jeho preživatelia aj pozorovatelia. Z tohto hľadiska spisovný jazyk sa vyskytuje v empirickom a racionálnom spôsobe existencie. V svetle systémovolingvistickej teórie spisovný jazyk sa objavuje v racionálnej existenčnej modalite, tak, ako sa ukazuje pozorovateľovi, ktorý ho analyzuje a pripisuje mu štruktúru. Pragmatistická teória (v kontakte s kognitivistickou teóriou) obracia pozornosť na jeho empirickú modalitu, jazyk sa v nej zobrazuje v perspektíve jeho preživateľa v komunikačných udalostiach. Reflexia teórií vyúsťuje do otázky, ako koexistuje vo vnútornom svete

používateľ a spisovného jazyka jeho jazykový cit, ktorý koreluje s empirickou modalitou jazyka, s jeho jazykovým umom, ktorým prejavuje jazyk v jeho racionálnom spôsobe existencie. A potom do normatívnej otázky, ako má byť táto koexistencia regulovaná.

Tento schematický orientačný obraz používateľov jazyka so zreteľom na ich racionalitu je vyabstrahovaný z tejto reality: Všetci používatelia (materinského) jazyka sú praktickí jazykoví odborníci a súčasne prakticky všetci sú aj školení jazykoví odborníci s odlišnou mierou a kvalitou školenosti (*prakticky* znamená, že s výnimkou nespôsobilých na normálne školské vzdelávanie, ktorí ale prakticky ovládajú svoj jazyk). Najvyšší stupeň školenej jazykovej odbornosti reprezentujú teoretickí jazykoví odborníci (a navyše sa vyznačujú pripravenosťou na teoretickú reflexiu o jazyku, a preto sa od ostatných školených jazykových odborníkov oddeľujú), z ktorých časť je reprezentáciou metateoretickej jazykovej odbornosti. Takže – z opačného hľadiska – metateoretickí jazykoví odborníci sú aj teoretickí, školení aj praktickí jazykoví odborníci, teoretickí jazykoví odborníci sú aj (najvyššie) školení aj praktickí jazykoví odborníci a (odlišne) školení jazykoví odborníci sú aj praktickí jazykoví odborníci. Mimo praktických jazykových odborníkov sú tí, pre ktorých spoločný jazyk nie je materčinou.

MOCENSKÉ VZŤAHY

Z perspektívy diferencovanosti jazykového spoločenstva na základe jazykovej odbornosti jeho členov do pozornosti sa dostávajú mocenské vzťahy medzi nimi, ktoré patria k charakteristike poriadku tohto spoločenstva. Z množstva vymedzení pojmu moc vyčnieva táto klasická definícia: „Moc znamená šancu v rámci istého sociálneho vzťahu presadiť svoju vôľu napriek odporu“ (Weber, 1988, s. 28). Tento klasik sociológie od moci v tomto určení oddelil „panstvo“ (ovládnutie) ako „šancu získať pre rozkaz istého obsahu poslušnosť u príslušných osôb“ (ibid.). Podľa toho primerané je rozlišovanie medzi mocou s možnou akceptáciou subjektu, vo vzťahu ku ktorému iný subjekt presadzuje svoju vôľu, a mocou s akceptáciou tejto vôle (v prvom prípade súhlas postihovaného je možný, v druhom prípade nutný). S odkazom na tradičnú teóriu znaku môžeme hovoriť o arbitrárnej a motivovanej moci (súhlas je ľubovoľný vs. súhlas nie je ľubovoľný). Arbitrárna moc sa nastoľuje bez ohľadu na to, či narazí na odpor, alebo nie, či sa to deje so súhlasom zasiahnutého, či nie, kým motivovaná moc je v kauzálnom vzťahu k súhlasu. Všimnime si vzťahy medzi používateľmi jazyka na tomto pozadí. Ide o vzťahy, ktoré dávajú šancu na ovplyvňovanie jazykového života daného spoločenstva.

Súperenie metateoretických jazykových odborníkov v slovenskom jazykovom spoločenstve je poznačené arbitrárnou mocou odborníkov s nomologickou teoreticko-poznávacou orientáciou, nastolenou politickým prostriedkom – jazykovým zákonom. Presadzovanie vôle takto orientovaných odborníkov politickou silou – politic-

kými subjektmi – eliminuje kodifikačnú relevantnosť výskumu spisovnej slovenčiny inak orientovaných odborníkov (ide o „povešný“ 3. bod 2. paragrafu tohto zákona: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný“; Štátny jazyk v súvislostiach, 1998, s. 14). Tento mocenský vzťah ťaží z presvedčivej racionality poznávania jazyka, ktorým sa uchopujú jeho „zákonitosti“, teda vzťahy a súvislosti v jazyku, ktoré ho konštituujú. Um, ktorý sa v tejto súvislosti nepodrobuje sebareflexii, nemôže neakceptovať také teoretické uchopenie jazyka, a tak sa nastolil motivovaný mocenský vzťah medzi teoretickými jazykovými odborníkmi, vyznávajúcimi nomologickú paradigmu, a školenými jazykovými odborníkmi. Keďže umu je vlastné hľadanie poriadku v segmentoch sveta aj v celom svete, je upnutý aj na poriadok v jazyku, čomu zodpovedá orientácia teoretického jazykového odborníka na zákonitosti jazyka, lebo veď zákonitosti reprezentujú poriadok. A tak školený jazykový odborník akceptuje mocenský vzťah, v ktorom dominuje teoretický jazykový odborník ako garant poriadkovej istoty, istoty, že je zárukou poznávania poriadku v jazyku aj jeho expertným strážcom (porov. s aktuálnym sociálnym javom nazývaným „expertománia“). Akceptáciu tohto mocenského vzťahu podporuje aj jeho tradícia, ktorá sa založila uvádzaním spisovného jazyka do života jazykovo-kultúrnymi praktikami, živiaci potrebu používateľov riadiť sa jazykovou vôľou duchovnej reprezentácie jazykového spoločenstva.

V motivovanom mocenskom vzťahu sú školení jazykoví odborníci s vyšším stupňom školenosti k tým, ktorých jazyková školenosť je viac alebo menej deficitná. V tomto vzťahu pocit alebo aj vedomie deficitnosti sa utvrdzuje, čím sa utvrdzuje aj akceptácia mocenskej pozície nositeľov vyššej jazykovej školenosti, ale súčasne sa v ňom navodzuje aj tendencia k posilňovaniu pocitu vlastnej deficitnosti u nositeľov nižšej školenosti a tým aj vlastnej odkázanosti na „školenejších“. Úvodzovky naznačujú, že v skutočnosti ani nemusí ísť o vyššiu školenosť. Markantnou ilustráciou je náhle nahradenie slova *posledný* v sekundárnom význame (napr. v *poslednom čase*) výrazom *ostatný* v domnienke, že jeho použitie v tomto význame nie je správne a že zdrojom poučenia je vyššie školený jazykový odborník. Dôležitá je aj mocenská prestíž, povest', čo vyzdvihol už filozof 17. storočia T. Hobbes: „Povešť moci je moc, pretože prináša oddanosť tých, čo potrebujú ochranu“ (Hobbes, 2010, s. 81). Takú prestíž nadobúdajú normatívne jazykové diela tým, že sa vydávajú ako diela kodifikátorov, ale mocenská povest' sa môže vytvárať aj diskurzívnymi praktikami. Poučné je, že používatelia s nižším stupňom jazykovej školenosti uznávajú moc skutočného aj zdanlivého jazykového odborníka s vyšším stupňom školenosti.

Otázka je, ako sa v jazykových mocenských vzťahoch prejavuje, že všetci používatelia sú praktickí jazykoví odborníci. Praktický jazykový odborník je orientovaný na praktický jazykový poriadok, t. j. poriadok navodený v jazykovej praxi riadenej racionálnou súhrou behaviorálnej a akčnej zložky jazykovej aktivity, kým viac alebo menej školený odborník sa kloní k umovému jazykovému poriadku. Pokiaľ sa tieto poriadky prekrývajú, rozdiel medzi praktickou a školenou jazykovou odbornosťou

ťou sa, samozrejme, neprejaví, ale v prípade, že sa rozchádzajú (napr. v praktickom poriadku je *kvôli zlému počasiu*, kým umový poriadok vyžaduje *pre zlé počasie*), navodzuje sa situácia možného mocenského konfliktu praktického a školeného jazykového odborníka. Tento potenciálny konflikt sa stáva reálnym, keď sa aktualizuje umové vnímanie jazyka, a teda do popredia sa dostáva nazeranie z perspektívy školeného jazykového odborníka, ale perspektíva praktického jazykového odborníka sa tým nevytráca, pretože používateľ neprestáva byť prežívateľom svojho jazyka, ktorý sa inštinktoide riadi praktickým jazykovým poriadkom. Jazyková prax ukazuje, že tento mocenský konflikt sa prejavuje ako striedavá preferencia umového a praktického jazykového poriadku. Ktorý sa práve preferuje, závisí od okolností, podporujúcich buď jazykovú umovosť, alebo praktickosť. Pre praktickosť je najpriaznivejšou okolnosťou, keď nič nebráni spontánnemu používaniu jazyka, kým umovosti žičí okolnosť, keď používateľ je pod vplyvom racionality, ktorej zdrojom je nomologicky orientované vnímanie jazyka. Najvýraznejším prejavom presadzovania moci školenej odbornosti je kodifikačná reštrikcia zasahujúca do spontánného verejného používania jazyka (keď sa napr. predložka *kvôli* v príčinnom význame nepripúšťa ani ako hovorový výraz). Je to eklatantný prejav vedomého presadzovania moci. Moc praktickej odbornosti sa presadzuje „plazivo“, pretláča sa svojou prirodzenosťou, plynúcou z povahy prirodzeného jazyka (napr. táto predložka v tomto význame sa čoraz viac usadzuje v pozícii rovnocennej s predložkou *pre* v príčinnom význame).

ZÁVER

Výklad vyúsťuje do záveru, ktorý latentne predvídal aj Ján Bosák, keď vyzdvihoval hovorovosť a tým aj spontánnosť ako fundamentálny existenčný príznak súčasnej spisovnej slovenčiny, ktorý výrazne ovplyvňuje aj jej vývin: dozreli podmienky na presadzovanie jazykového správania v duchu praktického jazykového poriadku. Také správanie je vlastné používateľom ako praktickým jazykovým odborníkom, ktorí sú však pod vplyvom mocenskej tradície potláčajúcej také správanie v prospech pestovania umového jazykového poriadku. Vnútna vývinová logika spisovného jazyka, spočívajúca v špirálovitom návrate k pôvodnosti, ale vecne legitimizuje posúvanie praktického jazykového odborníka do mocenskej pozície na úkor školeného jazykového odborníka, ktorý sa udržiava v tejto pozícii silným vplyvom tradície na používateľov jazyka (vecne legitimizovať znamená podložiť oprávnenosť tohto mocenského posúvania poukazom na povahu veci – spisovnej slovenčiny ako prirodzeného jazyka a jej vývoja). Žiada sa adekvátna reakcia teoretického jazykového odborníka na súčasný úsek tejto vývinovej línie spisovnej slovenčiny (porov. s požiadavkou J. Bosáka, že „napriek zložitosti by sa však analýza súčasného jazyka, ako aj nové uvažovanie o jazyku mali začínať práve s bežným hovoreným jazykom...“; Bosák, 1995, s. 20), a teda aj reakcia metateoretických jazykových odborníkov na súčasný stav teórie spisovnej slovenčiny.

Bibliografia

BOSÁK, Ján: Hovorovosť ako dynamický faktor. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 2, s. 65 – 73.

BOSÁK, Ján: Hovorovosť a hovorový štýl. In: Textika a štylistika. Ed. J. Mistrik. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 1989, s. 143 – 148.

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu slovenčiny. Sociolingvistica Slovaca. 1. Eds. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

ČERNÍK, Václav – FARKAŠOVÁ, Etela – VICENÍK, Jozef: Teória poznania. Bratislava: Pravda 1986.

DOLNÍK, Juraj: Jazykový cit a um Slovákov. In: Studia Academia Slovaca. 48. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2019.

HERINGER, Hans Jürgen – WIMMER, Rainer: Sprachkritik. Paderborn: Wilhelm Fink 2015.

HOBBS, Thomas: O človeku. Preložil E. Višňovský. Bratislava: Kalligram 2010.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

KRÁL, Ábel – RÝZKOVÁ, Anna: Základy jazykovej kultúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990.

KOČIŠ, František: Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 1995, s. 12 – 20.

Štátny jazyk v súvislostiach. Ed. Sekcia štátneho jazyka a národného písomníctva Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. Bratislava: Print-Servis 1998.

TECHTMEIER, Bärbel a kol.: Tézy o jazykovej kultúre. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 1, s. 3 – 15.

WEBER, Max: Gesammelte Politische Schriften. Ed. J. Winckelmann. 5. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck 1988.